

Jemielity, Witold

Życie religijne w parafiach Puszczy Kurpiowskiej

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 21, 27-40

2007

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Witold Jemielity

ŻYCIE RELIGIJNE W PARAFIACH PUSZCZY KURPIOWSKIEJ

Mieszkańcy Puszczy Kurpiowskiej obecnie są skupieni w 28 parafiach. Pierwsza parafia na tym terenie, jedyna w XVII wieku, była w Myszyńcu. W kolejnym stuleciu powstała parafia w Kadzidle, potem następne, liczne zwłaszcza w okresie I wojny światowej i w latach dwudziestych XX wieku. Właśnie przy świątyniach parafialnych koncentrowało się życie religijne ludności. Autor zamierza omówić następujące zagadnienia: parafia, ludność, księża proboszczowie, sakramenty, odpusty, nabożeństwa, nauczanie kościelne, cmentarz.

Parafia

Każdy katolik posiada świadomość, że jest w Kościele powszechnym, wraz z papieżem i biskupem swojej diecezji. W rzeczywistości, to utożsamia się on ze swoją parafią, z pracującymi w niej księżmi. Ci są na miejscu, gdy hierarchowie duchowni pozostają daleko i dawniej ludzie znali tylko ich imiona, wymieniane we Mszy świętej. Puszcza Kurpiowska pokryta jest siecią parafii, które tworzą stopniowo, w miarę zagęszczania się osadnictwa na tym terenie. Parafie powstawały w następującej kolejności: *Baranowo* 1778 r., *Brodowe Łąki* około 1819 r. (zamieszkał ksiądz), *Czarnia k. Lipnik* zamieszkał ksiądz 1965 r., parafia 1982 r., *Czarnia k. Myszyńca* 1899 r., *Dąbrowy* 1999 r., *Dąbrówka* zamieszkał ksiądz 1861 r., parafia 1894 r., *Drądzewo* 1911 r., *Dobrylas* 1919, *Kadzidło* 1740, *Krukowo* ośrodek duszpasterski 1982 r.,

parafia 1992 r., *Krysiaki* ośrodek duszpasterski 1992 r., parafia 1995 r., *Kuzie* 1921 r., *Lelis* ośrodek duszpasterski 1991 r. parafia 1993 r., *Leman* 1906 r., *Lipniki* 1838 r., *Lęg Starościński* ośrodek duszpasterski 1991 r., parafia 1992 r., *Łyse* 1870 r., *Myszyniec* 1650 r., *Olszewka* 1980 r., *Olszewo Borki* 1993 r., *Obierwia* ośrodek duszpasterski 1984 r., parafia 1987 r., *Parciaki* 1909 r., *Turośl* 1821 r., *Wach* ośrodek duszpasterski 1984 r., parafia 1987 r., *Zalas* 1903 r., *Zaręby XVII wiek*, *Zbójna* 1892 r., *Żebry Perosy* ośrodek duszpasterski 1964 r., parafia 1978; razed 28 parafii. r. Przy tworzeniu nowych parafii należało zachować szczegółowe przepisy prawa kościelnego i prawa państwowego¹.

Podstawowym zadaniem każdej parafii jest ukierunkowanie człowieka ku Bogu i zbawieniu. Środkami do tego celu są prawdy wiary, sakramenty, nabożeństwa, dobre uczynki. Prawdy wiary są jednakowe dla całego Kościoła, podobnie obrzędy udzielania sakramentów. Dla ogółu ludzi, Kościół powszechny uobecnia się w ramach ich parafii. We własnej świątyni przyjmują chrzest, komunie, bierzmowanie, wyznają grzechy, zawierają małżeństwa, są namaszczeni olejami chorych, spoczywają na miejscowym cmentarzu. Te wszystkie wydarzenia są rejestrowane w księgach parafialnych, zwłaszcza urodzenia, śluby i zgony. Zespół nabożeństw jest też wszędzie podobny: odpusty, majowe, czerwcowe, październikowe, poświęcenie pól i inne. Ale każda parafia ma swoje odpusty pod wezwaniem wybranych świętych patronów i niekiedy trochę odmienne zwyczaje powiązane z nabożeństwami².

Świątynia

Centralnym miejscem parafii jest świątynia. Wierni korzystają ze świątyń wzniesionych przez ich praojców bądź ze zbudowanych w ostatnich latach. W Puszczy Kurpiowskiej były i są następujące kościoły: *Baranowo*. W 1738 r. istniała drewniana kaplica, w 1781 r. został konsekrowany drewniany kościół, od 1922 r. jest murowany kościół. *Brodowe*

1 W. Jemielity, Zmiana granic parafii w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej, *Studia Teologiczne* 18 (2000) s. 412-430; tenże, Przyłączanie wiosek do innych parafii w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej 1866-1915, *Studia Teologiczne* 13 (1995), s. 311-322; tenże, Przyłączanie wiosek do innych parafii w diecezji łomżyńskiej 1925-1975, *Prawo Kanoniczne* 21 (1978) nr 1-2, s. 143-155.

2 W. Jemielity, *Parafie Puszczy Kurpiowskiej*, Łomża 2004; tenże, *Dzieje parafii Zalas*, Łomża 2003; tenże, *Parafia Leman*, Łomża 2006.

Łąki. Przed 1724 r. była kaplica, potem zapewne kolejna kaplica, od 1884 r. jest drewniany kościół. *Czarnia k. Lipnik*. Drewniany kościół istnieje od około 1920 r. *Czarnia k. Myszyńca*. Od 1832 r. była drewniana kaplica, od 1892 r. drewniany kościół, w 1903 r. przystąpiono do budowy obecnego murowanego kościoła. *Dąbrowy*. W latach 1992 – 1999 trwała budowa obecnego murowanego kościoła. *Dąbrówka*. W 1798 r. została zbudowana drewniana kaplica, w 1891 r. wzniesiono obecny drewniany kościół. *Drażdżewo*. W 1799 r. była drewniana kaplica, w 1997 r. wzniesiono obecny murowany kościół. *Dobrylas*. Drewniana świątynia istnieje od 1919 r. *Kadzidło*. W 1740 r. zbudowano drewniany kościół, w 1783 r. kolejny drewniany, od 1883 r. jest obecny murowany. *Krukowo*. Murowany kościół został zbudowany w 1989 r. *Krysiaki*. W 1979 r. zbudowano tymczasową kaplicę, w 1982 r. rozpoczęto budowę obecnej świątyni. *Lelis*. W 1989 r. przeniesiono z Nowej Wsi do Lelisa drewniany kościół. *Leman*. W 1809 r. zbudowano drewnianą kaplicę, w 1837 r. drugą drewnianą, w 1925 r. obecny drewniany kościół. *Łęg Starościński*. W 1982 r. rozpoczęto budowę obecnego murowanego kościoła. *Łyse*. W 1798 r. została zbudowana drewniana kaplica, w 1863 r. powiększono ją, w 1882 r. wzniesiono drewniany kościół, w 1998 r. rozpoczęto budowę obecnego murowanego kościoła. *Myszyniec*. W 1650 r. wzniesiono pierwszy drewniany kościół, w 1698 r. drugi drewniany, w 1716 r. trzeci drewniany, w 1921 r. obecny murowany. *Obierwia*. Budowę obecnego murowanego kościoła zaczęto w 1974 r. *Olszewka*. Drewniany kościół został zbudowany w 1922 r. *Olszewo Borki*. W 1987 r. został zbudowany dom katechetyczny, który pełnił funkcje kaplicy, w 1999 r. podjęto budowę murowanego kościoła. *Parciaki*. W 1905 r. przeniesiono drewniany kościół z parafii Czarnia k. Myszyńca i jest do dzisiaj. *Wach*. Budowę murowanego kościoła rozpoczęto w 1980 r. *Zalas*. W 1900 r. została zbudowana drewniana kaplica, w 1908 r. rozpoczęto budowę obecnego murowanego kościoła. *Zaręby*. Pierwszą świątynię wzniesiono około 1658 r., następną około 1730 r., budowę istniejącego dzisiaj drewnianego kościoła ukończono w 1775 r. *Zbójna*. W 1892 r. zbudowano murowany kościół, w 1923 r. powiększono go. *Żebry Perosy*. Murowany kościół został zbudowany w 1957 r.

W 1945 r. wojewoda białostocki polecił spisać i ocenić straty wynikłe podczas wojny; to rozporządzenie dotyczyły także spraw kościelnych.

Zachowały się niektóre kwestionariusze nadesłane z parafii do kurii diecezjalnej w Łomży. *Czarnia k. Lipnik*. Ostrzelano świątynię z artylerii, podziurawiono dach i sufit, uszkodzono ściany, zniszczenia w 20%. *Czarnia k. Myszynca*. Od wybuchu min i granatów uległo zniszczeniu kilka okien i drzwi, organy 25%, zabrano trzy dzwony, zerwano rynny. Plebania i dom parafialny były wewnątrz zdemolowane. *Dąbrówka*. Wybito część szyb, dzwonnice odarto z desek, zniszczono oparkanie. *Dobrylas*. Kościół został wewnątrz zrujnowany, powyrywano deski z podłogi i sufitu, zniszczono ołtarze, zapadł się chór muzyczny, zdarto blachę z całego prezbiterium. *Kadzidło*. W kościele wypadły tylko szyby. Plebania wewnątrz była zdemolowana. *Łyse*. Zrabowano dwa dzwony. *Myszyniec*. Podczas wojny kościół nie był zniszczony. *Zalas*. Zrabowano część naczyń i sprzętu liturgicznego, zdewastowano plebanie. *Zbójna*. Zniszczono część dachu, rozgrabiono przedmioty liturgiczne, murowana kaplica na cmentarzu grzebalnym została zniszczona w 95%, zdewastowano plebanie, dom katolicki i zabudowania gospodarcze. W 1939 r. w diecezji łomżyńskiej było 128 kościołów parafialnych oraz 10 kościołów zakonnych, pozakonnych i innych istniejących obok kościołów parafialnych. W czasie II wojny światowej w tej diecezji uległo zniszczeniu 80 kościołów: na skutek działań wojennych: całkowicie 13 a częściowo 53, przy pomocy m. in.: całkowicie 5 a częściowo 9 kościołów. Jak wynika z tego zestawienia, kościoły w Puszczy Kurpiowskiej uległy tylko nieznacznemu zniszczeniu³.

Pierwszy kościół w Myszyncu (1650 r.) był darem króla, pierwszy kościół w Kadzidle (1740 r.) wznosił starosta ostrołęcki. Następne kościoły w tych dwóch parafiach i we wszystkich innych parafiach zostały pobudowane z ofiar ludności. W XIX wieku istniały szczegółowe przepisy władzy cywilnej odnośnie budownictwa kościelnego, zawierały one szereg ograniczeń. Większa swoboda w tym względzie zaistniała przed i po pierwszej wojnie światowej, także co do tworzenia parafii, i wtedy wzniesiono liczne kościoły. Również do lat osiemdziesiątych rząd komunistyczny celowo hamował budownictwo sakralne i tworzenie nowych parafii. Dopiero w ostatnich kilkunastu latach Kościół może sam o tym decydować, i właśnie w tym czasie powstało wiele parafii. W poprzed-
3 W. Jemielity, *Zniszczenia kościołów i zabudowań parafialnych w diecezji łomżyńskiej w okresie II wojny światowej*, w: *Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej*. Materiały i studia pod red. ks. Fr. Stopniaka, Warszawa 1978, s. 336-352.

nich stuleciach do budowy kościołów używano miejscowego materiału, drewna, dlatego kościoły były nietrwałe. Przed pierwszą wojną światową coraz częściej korzystano z cegły. Powstały wówczas piękne kościoły w Czarni k. Myszyńca, w Myszyńcu, w Zalasiu. Obecnie buduje się kościoły z trwałych materiałów⁴.

Ludność

W 1921 r. odbył się ogólnopolski spis powszechny. W odniesieniu do ludności pytano m. in. o wyznania: katolickie, prawosławne, ewangelickie, inne chrześcijańskie, mojżeszowe, inne, niewiadome oraz pytanie o narodowość: polską, białoruską, niemiecką, żydowską, inną, niewiadomą. Zestawienia tych danych dokonywano w ramach powiatów, gmin i wiosek. W powiecie ostrołęckim było jedno miasto – Ostrołęka i gminy: Czerwin, Dylewo, Goworowo, Myszyniec, Nakły, Nasiadki, Piski, Rzekuń, Szczawin, Troszyn i Wach. Autor wziął pod uwagę gminy: Dylewo, Myszyniec, Nakły, Nasiadki i Wach, jako typowo kurpiowskie. *Gmina Dylewo*. Wyznania: katolickie 6230, prawosławne 1, mariawickie 25 (Gleba 8, Jeglijowiec 8, Kadzidło 3, Szafarnia 6), mojżeszowe 170 (Kadzidło 150, Dylewo Stare 14, Obierwia 6). Narodowość: polska 6261, żydowska 164, rosyjska 1.

Gmina Myszyniec. Wyznania: katolickie 6719, prawosławne 4, ewangelickie 21, mojżeszowe 927 (Myszyniec 912, Krysiaki 15). Narodowość: polska 6941, żydowska 730.

Gmina Nakły. Wyznania: katolickie 2430, prawosławne 1, mojżeszowe 14 (Olszewo 8, Żebry Wierzchlas 6). Narodowość: polska 2429, białoruska 1, niemiecka 1, rosyjska 4.

Gmina Nasiadki. Wyznania: katolickie 5115, mariawickie 46 (Długi Kąt 24, Gibała 4, Lelis 9). Narodowość: 5161, rosyjska 1.

Gmina Wach. Wyznania: katolickie 8094, prawosławne 5, mojżeszowe 5 (Charcibałda). Narodowość: 8098, żydowska 5, rosyjska 1.

W *mieście Ostrołęce*. Wyznania: katolickie 5754, prawosławne 18, ewangelickie 21, mojżeszowe 3352. Narodowość: polska 6387, żydowska 2749, rosyjska 14. Na terenie powiatu ostrołęckiego były zasadniczo 4 Por. W. Jemielity, Budownictwo kościelne w Królestwie Polskim, Prawo Kanoniczne 39 (1996) nr 1-2, s. 95-135; tenże, Budownictwo sakralne i kościelne w diecezji łomżyńskiej w latach 1945-1992, Studia Teologiczne, 24 (2006), w druku.

czo dwie religie: katolicka i mojżeszowa oraz dwie narodowości: polska żydowska⁵. Podobna proporcja narodowości polskiej i żydowskiej była i wcześniej, natomiast uległy zmniejszeniu inne narodowości. W Królestwie Polskim, którego częścią była Puszcza Kurpiowska, w 1897 r. ludność polska wynosiła 73,8%, żydowska 13,7%, niemiecka 4,4%, litewska 2,3%, ukraińska 3,3%, rosyjska 1,1, inna 0,4%. W 1913 r.: polska 72,2%, żydowska 14,9%, niemiecka 5,5%, litewska 2,6%, ukraińska i rosyjska łącznie 4,7%, inna 0,1 ogółu ludności⁶.

Księża proboszczowie

W okresie 1925-2000, w 15 parafiach Puszczy Kurpiowskiej, które istniały w przeciągu całych tych lat, pracowało 153 księża proboszczów. Dla porównania, na Podlasiu w 23 parafiach (w dekanatach Kobylin, Łapy, Szepietowo, Wysokie Mazowieckie) w tym samym czasie było 165 księży proboszczów, a na Mazowszu północnym w 11 parafiach (w dekanatach Jedwabne, Piątница) było 81 księży proboszczów. Z tego porównania wynika, że księża chętniej przenosili się z parafii w Puszczy Kurpiowskiej na inne tereny diecezji łomżyńskiej. Najwięcej zmian było w parafiach: Parciaki 15 proboszczów, Kuzie 13, Dąbrówka 12, Leman 12, Czarnia k. Myszyńca 11, a najmniej z Myszyńca 5 zmian⁷. Niektórzy z księży podczas ostatniej wojny byli oderwani od posługi w parafiach.

Wśród aresztowanych przez Niemców księża diecezji łomżyńskiej można wyróżnić trzy zasadnicze grupy: łomżyńską, suwalską i ostrołęcką. W dniach 9-12 września 1939 r. pierwsze oddziały hitlerowskie aresztowały w Łomży i okolicy wielu księży. Niektórych z nich uwolniła miejscowa ludność, ale ośmiu księży i jeden kleryk trafili do obozu w Hohenbruck k/Królewca, następnie zostali przewiezieni do obozu w Działdowie. Żaden z nich nie uratował się; zginęli w prawdopodobnie w 1940 r. Grupa suwalska liczyła 22 księży i 4 kleryków. W kwietniu 1940 r. na Suwalszczyźnie nastąpiły masowe aresztowania obejmują-
5 Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, tom 5, Województwo Białostockie, Warszawa 1924.

6 P. Wróbel, Zarys dziejów Żydów na ziemiach Polski w latach 1880-1918, Warszawa 1991, s. 13. Por. W. Jemielity, Ośrodki religijne i ludność wyznania mojżeszowego we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego, Łomża 2001.

7 W. Jemielity, Proboszczowie parafii w Puszczy Kurpiowskiej w latach 1925-1997, w: Pogranicze mazursko-kurpiowskie, pod red. Stanisława Archemczyka i Janusza Gołoty, Olsztyn-Ostrołęka 1998, s. 62-75.

ce około 500 osób. Księży i alumnów więziono początkowo, następnie w Działdowie i w Dachau. W Ostrołęce i okolicy masowe aresztowania były w kwietniu 1940 r. Zatrzymano około 200 osób, w tym 12 księży. Przebywali oni początkowo w Działdowie, potem w Dachau i Gusen. Oto nazwiska tych księży: Antoni Bargielski wikariusz w Myszyńcu, Stanisław Chełchowski wikariusz w Ostrołęce, Antoni Gerwel proboszcz w Kadzidle, Franciszek Klimek proboszcz w Czarni k. Myszyńca, Mieczysław Makowski proboszcz w Turośli, Klemens Marcinanis proboszcz w Lipnikach, Franciszek Mocarski proboszcz w Dobrymlesie, Józef Olszak proboszcz w Kuziach, Franciszek Pilarek wikariusz w Czarni k. Myszyńca, Henryk Podbielski wikariusz w Ostrołęce, Edmund Walter proboszcz w Ostrołęce i Jan Żelaźnicki proboszcz w Zalasiu. Obozu hitlerowskiego nie przeżyli księża: Bargielski, Gerwel, Klimek, Makowski, Marcinanis, Mocarski, Olszak i Walter. Wrócili do diecezji łomżyńskiej: Chełchowski, Podbielski i Żelaźnicki. Pozostał za granicą Pilarek. Podczas wojny, przez obozy niemieckie przeszło 52 księży i kleryków z diecezji łomżyńskiej. Z tych zginęło 34, powróciło do diecezji 11, pozostali za granicą kraju 7. Na terenie diecezji Niemcy rozstrzelali 12 księży, podczas bombardowania zginęło 2 księży. W 1939 r. w diecezji łomżyńskiej było 292 księży⁸. Ponadto z parafii kurpiowskich należących wówczas do diecezji płockiej zginęli w obozach hitlerowskich: Leon Gutowski proboszcz w Zarębach i Julian Trzaskoma proboszcz w Baranowie.

W parafiach pozbawionych duszpasterzy były trudności z posługą duszpasterską, pomocą służyli księża z sąsiednich parafii. Proboszcz parafii Zbójna, ks. Kazimierz Sidorowicz przez pięć lat obsługiwał parafię Kuzie oraz część parafii Lipniki, Nowogrodu i Turośli, proboszcz z Dąbrówki, ks. Stanisław Murawski pomagał w parafii Kadzido, ponadto w części parafii Ostrołęki położonej za rzeką Narwią, po 3-4 razy w tygodniu jeździł do chorych robiąc nieraz po kilkadziesiąt kilometrów dziennie, proboszcz z Nowej Wsi, ks. Julian Sulkowski obsługiwał część parafii Ostrołęki, gdyż wierni mieli utrudniony dostęp do Ostrołęki z racji zniszczonego mostu⁹.

8 W. Jemielity, Martyrologium księży diecezji łomżyńskiej 1939-1945, Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej 1974, nr 8-9, s. 42-60.

9 W. Jemielity, Życie religijne w latach 1939-1945 w diecezji łomżyńskiej, Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej 1979, nr 2, s. 72-78. W. Jemielity, Diecezja łom-

Sakramenty

W okresie do I wojny światowej prawo kościelne wymagało ochrzczania dziecka w ciągu trzech dni po urodzeniu, prawo cywilne przedłużało czas do ośmiu dni po urodzeniu. W okresie międzywojennym ustalili się terminy około dwóch tygodni po urodzeniu. W 1929 r. w parafii Łyse liczba dni po urodzeniu dziecka wynosiła: ten sam dzień 1 dziecko, następnego dnia 3, po dwóch dniach 6, od trzech do siedmiu dni 68, od ośmiu do trzynastu dni 52, powyżej czternastu dni 38. Od lat sześćdziesiątych istnieje zachęta ze strony Kościoła, aby rodzice uczynili to możliwie szybko. Ksiądz proboszcz prowadził księgi urodzonych w dwóch egzemplarzach, jeden pozostawał w parafii, drugi egzemplarz był przekazywany władzom cywilnym; tak było do II wojny światowej¹⁰.

Udzielanie bierzmowania przysługuje biskupom. W poprzednich wiekach biskupi rzadko wizytowali parafie, a z wizytacją łączyło się udzielanie tego sakramentu. Liczni wierni pozostawali bez bierzmowania. Gdy przyjechał biskup do parafii, miał nawał pracy. W 1906 r. w Kadzidle biskup bierzmował 2433 osoby, w 1926 r. – 2030 osoby. W okresie międzywojennym wizytacje odbywały się w zasadzie co pięć lat. W ostatnich latach biskup przyjeżdża często, niezależnie od wizytacji.

Dawniej wierni przystępowali do spowiedzi w zasadzie tylko raz w roku, w okresie wielkanocnym, a gorliwsi dwa-trzy razy, i wszyscy tylko jeden raz do komunii po każdorazowej spowiedzi. Szczególną okazję do częstszej spowiedzi stanowiły odpusty parafialne. Dzieci przyjmowały I komunię mając około 12 lat. W okresie międzywojennym zwiększyła się częstotliwość przystępowania do spowiedzi, a od lat sześćdziesiątych nastąpiła wielokrotność przyjmowania komunii świętej¹¹.

Z terenu Puszczy Kurpiowskiej (Zielonej) z 28 parafii, w okresie 1925-2000 wyszło 95 księży (w latach 1925-1960 piętnastu, w latach 1961-2000 pozostali). Najwięcej ich było z parafii: Myszyniec 20, Baranowo 7, Drażdzewo 7, Czarnia k. Myszyńca 5, Zaręby 6, Olszewka

żyńska, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, Katowice 1992, s. 66-78.

10 W. Jemielity, Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim, *Prawo Kanoniczne* 38 (1995) nr 1-2, s. 163-188.

11 W. Jemielity, Czas udzielania chrztu, bierzmowania, częstość spowiedzi w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej i łomżyńskiej, *Prawo Kanoniczne* 49 (2006) nr 1-2, s. 31-65.

5 księży. Dla porównania, w latach 1925-2000 z Podlasie z 31 parafii (w dekanatach: Kobylin, Łapy, Szepietowo, Wysokie Mazowieckie) pochodziło 256 księży (do 1960 r. – 112, do 2000 – 144), z Mazowsza Północnego z 24 parafii (w dekanatach: Grajewo, Jedwabne, Piątница) było 195 księży (do 1960 r. – 74, do 2000 r. – 121). Jak wynika z tego porównania, mieszkańcy Puszczy Kurpiowskiej słabo zasilali szeregi duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego, szczególnie w pierwszym z omawianych okresów. Niestety, brak danych o powołaniach sióstr i braci zakonnych¹².

Najwięcej małżeństw zawierano w miesiącach styczniu i lutym, czyli w karnawale. Najbardziej właściwym dniem tygodnia był wtorek. Nie naruszając odpoczynku niedzielnego można było przygotować wesele i zakończyć je przed piątkiem, dniem postnym. Biskupi polecali błogosławić małżeństwa tylko do zachodu słońca, zimą i latem. Dawniej ślubów nie łączono ze mszą świętą, gdyż ksiądz nie odprawiał jej w porze popołudniowej. Po zmianie przepisów o poście eucharystycznym, powoli wytwarzał się inny zwyczaj. W regionie kurpiowskim zawieraniu małżeństwa towarzyszyły różne zwyczaje¹³.

Jednym z podstawowych zadań duszpasterza parafii była troska o chorych. W protokołach wizytacji biskupiej znajduje się zawsze pytanie, czy ktoś nie zmarł bez sakramentów. Dawniej wyjątkowo korzystano ze szpitali, do chorego trzeba było jeździć złymi drogami i przy znacznym oddaleniu wiosek. Na Kurpiach istniał zwyczaj przywożenia nawet ciężko chorych do kościoła, o ile ich siły na to pozwalały.

Odpusty

Każda parafia posiada swojego patrona, w którego uroczystość jest obchodzony odpust. W parafiach Puszczy Kurpiowskiej są następujące odpusty. *Baranowo*: św. Bartłomieja, Narodzenia NMP, św. Piotra i Pawła. *Brodowe Łąki*: Przemienienia Pańskiego, św. Michała Archanioła. *Czarnia k. Lipni*: św. Michała Archanioła. *Czarnia k. Myszynca*: św. Rocha, Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Antoniego Padewskiego. *Dąbrowy*: św. Józefa, Narodzenia NMP. *Dąbrówka*: św. Anny, Narodzenia NMP. *Drądzewo*: Wtorek po Wielkanocy, Najświętszego Serca

12 Rocznik jubileuszowy diecezji łomżyńskiej 2000, Łomża 2000.

13 Kultura religijna Kurpiowszczyzny, pod redakcją ks. M. Ozorowskiego, Olecko 2004, s. 45 i następn.

Jezusa, Izydora Rolnika. *Dobrylas*: Bożego Ciała, Matki Boskiej Częstochowskiej, św. Piotra i Pawła. *Kadzidło*: Ducha Świętego, Matki Boskiej Anielskiej, św. Rocha. *Krukowo*: Niedziela Miłosierdzia Bożego. *Krysiaki*: Matki Boskiej Królowej Polski, św. Jadwigi Królowej. *Lelis*: Matki Boskiej Nieustającej Pomocy. *Leman*: św. Rocha, Niepokalanego Poczęcia NMP. *Lęg Starościński*: Miłosierdzia Bożego, św. Maksymiliana Kolbego. *Lyse*: św. Anny, Chrystusa Króla Wszechświata. *Myszyniec*: Trójcy Przenajświętszej, św. Marcina, Przemienienia Pańskiego. *Olszewka*: św. Antoniego, Najświętszego Serca Jezusowego. *Olszewo Borki*: NMP Królowej Polski. *Obierwia*: Matki Boskiej Częstochowskiej. *Parciaki*: św. Stanisława Biskupa, Matki Boskiej Częstochowskiej. *Wach*: św. Jana Chrzciciela. *Zalas*: św. Piotra i Pawła, Narodzenia NMP, św. Stanisława Kostki. *Zareby*: św. Wawrzyńca, Matki Boskiej Różańcowej. *Zbójna*: św. Wincentego a Paulo, św. Stanisława Szczepanowskiego. *Żebry Perosy*: Niepokalanego Serca NMP, św. Stanisława Kostki.

Odpust w parafii jest dniem szczególnym. Do liturgii odpustu parafialnego należą nieszpory w przeddzień, suma i nieszpory w dniu patrona oraz procesja wieczorem, przed sumą i po nieszporach. Tematem kazania jest postać patrona lub tajemnica dorocznego święta kościelnego. Dobierano kaznodziejów o doniosłym głosie, jeden mówił w świątyni, drugi na zewnątrz. Podczas odpustów wierni korzystali ze spowiedzi. Odpust parafialny jest przede wszystkim dla swoich parafian, ale przybywają goście kierując się pobożnością bądź odwiedzeniem rodziny. Ludzie rozrzucony po lesistym terenie mogą się licznie spotkać. Odświętny charakter tego dnia podkreślają stragany na placu przykościelnym. Do sąsiednich parafii udawano się indywidualnie i zbiorowo. Pierwsi pielgrzymi szli pieszo lub jechali wozami, drudzy niekiedy szli w kompaniach, z krzyżem na czele. Tak było w całej diecezji. Dawniej na Kurpiach każda wieś miała własną kapliczkę a w niej krzyż procesjonalny, chorągwie i obrazy. Mieszkańcy zbierali się przed kapliczką, intonowali pieśń i udawali się wspólnie do kościoła parafialnego. Na odpust do sanktuarium w Wąsewie szli podobnie, przy dźwięku bębna. Kompanie takie posiadały własnych mówców, pełniących rolę kaznodziei. Do dzisiaj na Kurpiach zachowały się niedzielne procesje, gdy w innych stronach diecezji łomżyńskiej prawie zanikły, poza czasem odpustów. Dawniej odpusty obchodzono w sam dzień patrona. W 1883 r. biskup wyjednał u Stolicy

Apostolskiej władzę przenoszenia odpustów na niedziele, szczególnie w porze letniej w okresie żniw. Za każdym razem księża proboszczowie zwracali się o to do biskupa¹⁴.

Nabożeństwa

W końcu XVIII wieku biskup płocki Michał Poniatowski przepisał następujący porządek nabożeństw niedzielnych: godzina 6,30 dzwon wzywa na nabożeństwo, 7,00 godzinki, 7,30 przy większej liczbie księży msza święta i podczas niej modlitwy poranne, 8,00 pieśni, ojcze nasz, zdrowaś, wierzę, dziesięć przykazań boskich, pięć przykazań kościelnych, siedem sakramentów, katechizm, 9,00 różaniec lub koronka o Trójcy Świętej, potem litania do wszystkich świętych, 10,00 procesja, msza święta śpiewana z kazaniem. Podczas mszy świętej wierni śpiewają po polsku Chwała, mówią Wierzę, śpiewają Święty, na koniec Suplikacje i Anioł Pański. Ten porządek nabożeństw, z małymi zmianami, utrzymał się bardzo długo. W wielu parafiach kurpiowskich pracował jeden ksiądz. Do pierwszej wojny światowej w niedziele kapłan odprawiał jedną mszę świętą. Istniała więc potrzeba zagospodarowania czasu niedzieli, co zawierał wskazany porządek nabożeństw. W okresie międzywojennym ksiądz mógł odprawiać w niedziele dwie msze święte, potem trzy. Nie było już czasu na śpiew różańca i na nieszpory. W niektórych parafiach pozostał jeszcze przed sumą paćierz – ojcze nasz, zdrowaś, wierzę¹⁵.

Dawniej przy parafiach istniały różne bractwa, a na omawianym terenie szczególnie Bractwo Różańcowe. W niedziele mężczyźni siadali w ławkach po jednej stronie nawy, kobiety po drugiej stronie i głośno odmawiali różaniec. Ta forma modlitwy przeniosła się na wioski, w postaci Kółek Różańcowych, z tym jednak na Kurpiach były pewne trudności z racji oddalonych od siebie domostw. W końcu XIX wieku rozpow szechniło się nabożeństwo majowe październikowe. Wyrazem pobożności mieszkańców Kurpiowszczyzny są liczne krzyże i kapliczki przy

14 W. Jemielity, Odpusty parafialne w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej, *Studia Teologiczne* 19 (2001) s. 309-325; tenże, Procesje kościelne w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej 1818-1925, *Studia Teologiczne* 12 (1994) s. 371-386; tenże, Sanktuaria maryjne w diecezji łomżyńskiej, Łomża 1991, s. 338.

15 W. Jemielity, Porządek nabożeństw niedzielnych w diecezji wigierskiej i augustowskiej czyli sejneńskiej, *Studia Teologiczne* 1 (1983) s. 228.

domostwach, na łączeniu się dróg publicznych i leśnych.

Nauczanie kościelne

Dawnej rozróżniano naukę katechetyczną i kazanie. W zwykłe niedziele duszpasterz wyjaśniał ojcze nasz, zdrowaś, wierzę, przykazania, dobre uczynki miłosierne co do ciała i duszy, grzechy, akty wiary, nadziei i miłości, czyli długi pacierz. Po około dwóch latach rozpoczynał cykl od nowa. Natomiast kazanie było treściowo połączone z dorocznymi świętami i odpustami. Dzisiaj w przepowiadaniu niedzielnym powszechnie panuje homilia, to jest nawiązywanie do przeczytanych wyjątków Pisma Świętego¹⁶. Przygotowanie do pierwszej komunii świętej odbywało się w niedziele przed mszą świętą, w szkole dla nielicznie uczęszczających tam dzieci, przy kościele w dniu tygodnia około jednego miesiąca w porze letniej. W okresie międzywojennym czyniono to głównie w szkole, po wojnie w punktach katechetycznych, ostatnio w szkole¹⁷.

Ambona służyła też do przekazywania ogłoszeń cywilnych. Dawniej ogół mieszkańców Puszczy Kurpiowskiej, i nie tylko tutaj, nie umiał czytać. W 1860 r. na terytorium diecezji sejneńskiej (w której znajdowała się część parafii kurpiowskich) było zupełnych analfabetów 548 tysięcy, umiało czytać i pisać 69 tysięcy, z wyższym przygotowaniem było ponad 7 tysięcy. Rząd przysyłał pisma do biskupów, ci do dziekanów, następnie proboszczowie posłańcem do innej parafii. Ogłoszenia dotyczyły: wydarzeń politycznych, władców, pokoju, wojny, powstań narodowych, osobistości urzędowych, chorób ludzi i zwierząt, pożarów, żebraków, zaciągu do wojska, podatków, wymiany pieniędzy, handlu, drzewostanu, klęsk żywiołowych, emigracji, a ponadto wielu spraw miejscowych: sprzedaży ziemi, odnajdywania zaginionych zwierząt itd. Czytanie ogłoszeń zajmowało sporo czasu, nawet kosztem nauczania kościelnego. Dzięki tym ogłoszeniom mieszkańcy byli zorientowani w sprawach ogólnych¹⁸.

16 W. Jemielity, Nauczanie niedzielne w XIX wieku w diecezji sejneńskiej, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, tom XXIV, zeszyt 6, 1977, s. 85-95; tenże, Kaznodziejstwo w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej, Studia Teologiczne 18 (2000) s. 213-230.

17 W. Jemielity, Pierwsza komunია dzieci w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej, Studia Teologiczne 2 (1984) s. 143-156; tenże, Religia w szkołach powszechnych na terenie diecezji łomżyńskiej w latach 1925-1939, Studia Teologiczne 8 (1990) s. 181-204; tenże, Punkty katechetyczne w diecezji łomżyńskiej po 1945 r, Prawo Kanoniczne 47 (2004) nr 3-4, s. 147-191.

18 W. Jemielity, Ambona w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim dla ogłoszeń cywilnych, Prawo Kanoniczne 43 (2000) nr 1-2, s. 141-216. Por. W. Jemielity, Modły w Królestwie

Cmentarz

Przez stulecia zmarłych grzebano wokół kościoła parafialnego, świątynia znajdowała się na cmentarzu. Pierwszy cmentarz w oddaleniu od kościoła powstał w Warszawie w 1781 r. Nowość szybko przeniosła się na inne miasta, a stopniowo i na parafie wiejskie. W XIX wieku według przepisów cywilnych w parafii miał być tylko jeden cmentarz grzebalny. Prawo o jednym cmentarzu w parafii godziło w cmentarze wiejskie, dla jednej lub kilku wsi, dawniej rozpowszechnione w wielu miejscach, zapewne i w Puszczy Kurpiowskiej. Ksiądz proboszcz prowadził księgę zmarłych, jeden egzemplarz dla celów kościelnych, drugi egzemplarz przekazywał władzy cywilnej. Gdy w rozległych parafiach budowano kościoły, zamieszkiwał tam ksiądz, ale nie zawsze posiadał uprawnienia do spisywania aktów zgonów. Tak było przez pewien czas w Czarnik. Myszyńca, Dąbrówce, Lipnikach, Łysych, Zbójnej. W 1891 r. w Zbójnej mieszkańcy prosili naczelnika powiatu łomżyńskiego o zezwolenie na cmentarz przy wznoszącym się kościele. Otrzymali zezwolenie na utworzenie cmentarza, ale akta zgonów przez pewien czas spisywał ksiądz proboszcz w Nowogrodzie. Nowy lub powiększony cmentarz był poświęcany, stawał się miejscem świętym. Dopóki zmarłych grzebano przy kościele, istniało wspólne ogrodzenie dla cmentarza i świątyni. W 1846 r. w ustawie o cmentarzach podano, że ogrodzenie cmentarza grzebalnego może być murowane, kamienne, drewniane, dosyć wysokie, by zapobiec wkradaniu się na cmentarz zwierząt. Do dzisiaj na Kurpiach są tylko cmentarze „parafialne”, czyli będące własnością danej parafii, nie ma zaś cmentarzy „komunalnych”, stanowiących własność gminy¹⁹.

Religijność na Kurpiach

W 2005 r. została wydana książka: „Postawy społeczno-religijne diecezjan łomżyńskich”. Poruszono niej następujące zagadnienia: więź społeczna i zwyczaje religijne, wiara i wiedza religijna, praktyki religijne, wybrane problemy moralne, zaufanie do duchowieństwa, postawy wobec wartości, więź z parafią, postawy społeczno-polityczne. Badania przeprowadzono metodą ankietową, uzyskano odpowiedzi 864 osób,

Polskim za króla i cara, Roczniki Teologiczne, tom XLIX, zeszyt 4 – 2002, s. 51-79.

19 W. Jemielity, Cmentarze w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej, Prawo Kanoniczne 37 (1994) nr 3-4, s. 267-284.

w tym 64 z terenów kurpiowskich. Na obszarze Puszczy Zielonej i Białej badaniem objęto 10 parafii kurpiowskich. Ze względu na różnice kulturowe, autorzy podzielili teren diecezji na cztery regiony duszpasterskie: Podlasie, Łomżyńskie, Kurpie i Mazowsze. Do regionu Kurpie zostały włączone dekanaty: Chorzele, Kadzidło, Myszyniec, Ostrołęka i Rzekuń. Z bogatego kwestionariusza wywiadu autorzy książki wybrali jedynie 15 wskaźników, w oparciu o które ocenili i porównali religijność w poszczególnych regionach. Oto owe wskaźniki z odpowiedzi ankietowanych: głęboko wierzący, praktykujący systematycznie, niedzielna Msza św., spowiedź dwa razy w miesiącu, spowiedź częściej, wiara w zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa, niedopuszczalne są: wolna miłość, trwałe pożycie z jednym partnerem bez ślubu, współżycie seksualne przed ślubem kościelnym, zdrada małżeńska, rozwód, stosowanie środków antykoncepcyjnych, przerywanie ciąży, eutanazja, a jako pozytywne zachowania: więź z parafią i aktywna obecność we wspólnotach. Podlasie uzyskało 44 punkty, Łomżyńskie 43, Kurpie 36, Mazowsze 28 punktów²⁰.

20 Postawy społeczno-religijne diecezjan łomżyńskich, praca zbiorowa pod redakcją ks. Witold Zdaniewicza i ks. Sławomira Zaręby, Łomża 2005.